

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРІЕ

ИЗСЛЕДВАНІЯ И МАТЕРІАЛИ

ТОМ ДЕСЕТИ

РЕФЛЕКСИ ПСЛ. ФОНЕМИ /*Љ/ У БОЛГАРСЬКОМУ ДІАЛЕКТНОМУ КОНТИНУУМІ

Светлана Георгієва

Фонематична і фонетична структури говірок становлять важливу емпіричну базу для з'ясування особливостей діалектної системи як на синхронному зрізі, так і в діахронії. При цьому в говірках виявляються базові риси, які мають доказову силу щодо визначення генезису говірки чи напрямів її пізніших трансформацій. Для болгарських говірок однією з таких важливих рис є рефлексія давньої фонемі /ǣ/ (ǣ).

Рефлексія псл. фонемі /ǣ/ належить до визначальних у діалектній структурі багатьох слов'янських мов, зокрема і в болгарському континуумі. Не випадково, ятева межа у болгарському мовному ареалі віддівна була зауважена лінгвістами і оцінена як одна з визначальних діалектних диференційних рис. Дослідники зазначають, що інтенсивні зміни /ǣ/ відбулися у постпраслов'янський період, після 1000 р. н. е. і залежали в різних слов'янських ареалах від поєднання низки факторів, зокрема: 1) фонемного оточення, контексту (польська, полабська, болгарська мови), 2) інтонації й часокількості (сербська, хорватська), 3) часокількості (чеська), 4) наголосу (болгарська) [11, с. 53]. Такий набір факторів та їхня комбінація зумовили неоднаковий розвиток цієї псл. фонемі у різних зонах слов'янського мовного світу.

К. Мірчев зазначав, що псл. /ǣ/ постав на місці давнішої, індоєвропейського періоду, фонемі /ç/ чи дифтонгів /oá/, /aá/, пор.: **вѣра** (лат. *verus*), **верѣте** (гр. *φεροτε*), **женѣ** (дав. відм. одн. від *ženaá) [15, с. 21-22]. Проте не до кінця з'ясованими залишаються питання про характер цього вокалу — його відкритий чи закритий, дифтонгічний (і склад дифтонгів) чи монофтонгічний характер, на користь дифтонга [ie] висловлювалися П.Ф.Фортунатов, О.О.Шахматов, а щодо його звукового відповідника як [ʔea] — Я.Розвадовський, А. Ваян та ін. [11, с. 54-55]. Думку про монофтонгічність /ǣ/ підтримували А.Мейє, Педерсен, Рамовш, а Н. Ван Вейк обстоював думку про те, що це був звичайний [ç]. На нашу думку, має рацію Л. Лашкова, яка вважає, що псл. /ǣ/ мав мінливу якість у різні періоди розвитку праслов'янської

мови і в різних регіонах: в одних діалектах — більш відкрити вимову, в інших — більш закрити [там само, с. 56].

І. Леков припускав відмінну звукову реалізацію /ѣ/ у передписемний період, на що вказує складна рефлексія цього посл. голосного [13, с. 56]. Болгарський і польський перезвук на місці /ѣ/ дають змогу відтворити праслов'янський стан; деякі дослідники припускають існування різних діалектних систем: з вузькою і широкою вимовою /ѣ/ залежно від позиційних умов. На подвійний розвиток /ѣ/ указують і хорватські та словацькі діалекти [там само, с. 56]. Про фонетичний характер /ѣ/ у різних слов'янських ареалах та напрями еволюції див. також: [11, с. 77-79]; [1; 3; 21]. Зауважимо, що фонема /*ѣ/ неоднаково рефлексувала у східнослов'янських діалектах [УМ, с. 746]; [14, с. 41-42].

Вимова /ѣ/ як широкого [е] має загальноболгарське поширення і становить характерну рису староболгарської мови (до XVст.), хоча інші слов'янські мови мають на місці /ѣ/ вузький вокал, за винятком польської з перезвуком [ʼа] ~ [е], що нагадує пізніші процеси у болгарській мові [14, с. 118]. Архаїчний тип звучання /ѣ/ досі відомий у говірках метрополії та в переселенських болгарських говірках в Україні (Тернівка). У староболгарський період широкий ятевий [е] мав тенденцію до розширеної артикуляції, переходу в [ʼа] із м'якшенням попереднього приголосного; останнє притаманне більшості східноболгарських діалектів та літературній мові. Після депалаталізації приголосних рефлекс /ѣ/ перетворювався в [а]. Такий рефлекс відбито у пам'ятках у подинкових випадках: **врамѣ** зам. **врѣмѣ**, **правратишѣ** зам. **прѣвратишѣ** (Син. псал.), **цасароуѣ** зам. **цѣсароуѣ** (Супрасл. зб.), **ръцамѣ** зам. **ръцѣмѣ**, **цаноуѣ** зам. **цѣноуѣ**, **залуѣ** зам. **зѣлуѣ**, **тръсахѣ** зам. **тръсѣхѣ** (Єнін. апост.); див. також: [15, с. 98]. У Струмішкому апостолі (або Македонски изборен апостол) зафіксовано численні приклади написання **ѣ** замість **ѣ** після **ц** і **з** (**ѣ**), рідше — після інших приголосних, напр., **цаловати**, **цаломждрьно**, **цало**, **въ потоца**, **вблѣца**, **по пасѣца**, **о пророцахѣ**, **колицами**, **пѣцѣтѣ сѣ**, **ръцѣтѣ**, **зѣло**, **ноза** (двоїна), **блѣза** (місц. відм. одн.), **въ мнозѣхѣ**; **Ураво**, **прмждро**, **ѡ христѣ**, **свѣдѣщи жена єго** (дав.сам., -нѣ) та ін., у Хлудівському тріоді та в Хлудівському паремійнику зафіксовано **исцѣли**, **зѣло**, **всака**, **цѣнѣ**, **оцѣсти мѣ**, **цѣненаго**, **исцѣди**, **само** зам. **сѣмо** та ін. Ці пам'ятки XIII ст. є свідченням того, що вимова [а] < [ʼа] (**ѣ**), що характерна для сучасних східних і західних болгарських говірок, є давньою [там само, с. 99].

Ще в «Рибному букварі» П. Берона (1824) простежується прагнення відбити фонетику рідної говірки автора, для чого використано засоби церковнослов'янської графіки — **ѣ** на місці **е**, а **ѣ** на місці **я** — **гоѣмѣ**, **прѣсно**, **вѣскій**.

Перша спроба кодифікувати правила передачі старого **ѣ** належить Неофіту Рильському у розділі «Филологическо предуведомление» в «Болгарска граматика» (1835). Відповідно до власного розуміння літературної мови Н.Рильський не пропонує вимови /ѣ/ в орієнтації на його рідну говірку,

а вибирає *єкавський* варіант, посилаючись насамперед на народнорозмовну основу («простото и общото произношение») — *вера, колено, место, некой, гнездо, стрела, неделя, пресень, венець, мене*. Позицію Н.Рильського поділяли книжники П.Зографський (1858) та Н.Михайловський (1857).

Першим звернув увагу на *якову* вимову /*ǣ*/ І. Богоров в „Първичка българска граматика» (1844), відзначивши, що *ѣ* вимовляється як *я*, звідси і назва *ѣѣ*. На думку І. Богорова, *ѣ* вимовляється як *я* в усіх позиціях — *смѣх, мѣсто, нѣкой, гнѣздо* відповідно *см'ах, м'асто, н'акой, гн'аздо*. Подібні думки висловлювали В. Априлов (1847) та Л. Каравелов (1861) [15, с. 372-373]. Вимову *ятевого* голосного кодифіковано і в граматиці А. і Д. Кіріак Цанкових (1852), які орієнтували на вимову /*ǣ*/ у їхній рідній свіщовській говірці. Вони вважали, що *ѣ* вимовляється як *я*, навівши приклади, які демонструють перехід цього голосного в *е* залежно від наголосу, характеру наступного складу або приголосної; останнє можливе: 1) коли *ѣ* знаходиться під наголосом або в ненаголошеній позиції, а наступний склад містить *е, и, ѣ, ъ* або „йотований голосний”; 2) коли склад з *ѣ* закінчується на *ж, ч, ш* або м'який приголосний — *верен, песен, плевни, белило; беж, прищеждам, грешна, млечна*. Спроби братів Цанкових кодифікувати вимову *ятевої* голосної є цікавими, оскільки не обмежуються *яканням*, а припускають і *єканне*.

Досконалішими були спроби кодифікації вимови /*ǣ*/ представниками тирновської та пловдивської шкіл у працях „Нравоучение за децата» написане С.Радуловим (1853), «Основа за българска граматика» Й.Грусєва (1858) і «Грамматика на новобългарския език» І.Момчилова (1868).

В 1901 р. Б.Цонєв запропонував пояснення вимови /*ǣ*/ у літературній мові, згідно з яким вирішальним є походження слова. За цією ознакою слова поділяються на дві великі групи: а) народні за походженням — з північно-східних говірок (мають варіативний голосний) та російські, церковнослов'янські, західноболгарські; б) слова літературні (*єкавський* варіант); водночас Б. Цонєв узагальнив попередні спроби кодифікації [20, с. 375].

В сучасній літературній болгарській мові *ятевий* голосний має два рефлекси: 1) -'а- під наголосом перед твердим консонантом: *бяла, бяло, желазо, вятър, голям, узрял*; 2) -е- — в ненаголошеній позиції, перед вокалом переднього ряду (*е, и*) та перед *ж, ч, ш, й*: *големина, хлебар, железен, бели, снежен, пресечка, грешка, лейка*.

У болгарських діалектах *ятевий* голосний має різні рефлекси: 1) у північно-східних говірках, що лягли в основу літературної мови, рефлекси такі ж, як у літературній мові; 2) у західних говірках в усіх позиціях рефлекс -е-; 3) у південно-східних говірках функціонують два рефлекси: під наголосом -*ǣ*- > -'а- незалежно від характеру наступного складу, а в ненаголошеній позиції -*ǣ*- > -е- з різними вторинними змінами.

У літературній македонській мові рефлексом /*ǣ*/ є вокал -е- в усіх позиціях: *цвет, сено*. Найбільшу кількість рефлексів /*ǣ*/ мають сербська та хор-

ватська мови: 1) рефлекс -е- (на сході та північному заході); 2) рефлекс -і- (в основному в Хорватії та в Боснії); 3) дифтонги -је- та -іје- (на південному заході). Чергування -је- ~ -іје- залежить від часокількісних характеристик та від старих трансформацій: у короткому складі -је-, у довгому — -іје-: *lijep, lijepota, dijete* — *djeca*.

На думку Р.Бошковича, в сербській мові, ймовірно, існував дифтонг (або напівдифтонг -іе-) *ѣ, який міг: 1) втратити перший компонент і перейти в -е- (екавські говірки); 2) втратити другий компонент і трансформуватися в -і- (ікавські говірки); 3) розвинутися у повний дифтонг -іе-, -іје- (йекавські говірки) [12, с. 165]. Л. Лашкова вважає, що приклади: *del, dĕla, podilit* в деяких чакавських говірках вказують на те, що ятевий вокал в сербських та хорватських говірках міг мати дві вимови: більш відкриту перед передньоязиковими твердими консонантами та більш закриту — в інших позиціях [там само, с. 165].

Сербській мові притаманний екавський рефлекс /ě/, а хорватській — іекавський. Хоча сербські лінгвісти дедалі частіше вказують на численні випадки поширення інших рефлексів у сербських діалектах [12, с. 263].

До визначальних фонологічних рис чорногорського ареалу відносять рефлекси, що виникли в наслідок відмінностей у вимові псл. /ě/; відзначено трифонемний рефлекс -іје- в довгих складах (*vrijeme, dijete, lijepo*) на відміну від дифтонгів *ie* у боснійському та хорватському ареалах [там само, с. 290].

В словенській літературній мові рефлексом /ě/ є закритий [ê], довгий або короткий: *stena, lep, leto, mesto, lês, hlêbec, delo, hleb*; у словенських діалектах рефлекси /ě/ розвиваються у напрямку від закритого [ê] через дифтонги [ei], [ie] до [i].

В польській літературній мові /ě/ має рефлекси [’a] — перед передньо-піднебінними твердими консонантами: t, d, n, s, z, ł, r, а в інших випадках [’e]: *biały/ bielić, dziad/ dziedzić, miasto (w mieście), wiara (wierzyć)*.^{*}

Найдавнішою діалектною межею є так звана *ятева* межа (або ятевий пояс).

Рефлекси /*ě/ розглядали Б.Цонев [20, с. 303-334], В.Георгієв [4, с. 114-119], С.Стойков [19, с. 105-119], І.Кочев [10, с. 307-310], М.С. Младенов [17, с. 241-257; 16, с. 223-227], Т. Бояджієв [2, с. 154-155] та ін. Л. Мілетич підкреслював, що не існує іншої такої риси, яка б так розділила болгарську мовну територію на два ареали; цей розподіл виявляється найбільш вдалим для класифікації болгарських діалектів [14, с. 17].

Розподіл сучасних болгарських говірок на східні та західні є традиційним. Залежно від вимови псл. /ě/ (ѣ) болгарські діалекти діляться на західне і східне наріччя. У східних діалектах /ě/ рефлексується як [’a] ~ [e] (*б’ал* ~

1. * Докладніше поширення типів рефлексів псл. /ě/ у слов’янських діалектах та залежність рефлексії від різноманітних фонологічних умов подає «Общеславянский лингвистический атлас. Рефлексы *ě.» (Белград, 1988).

бели) або тільки [’а] (*б’ал, б’али*), а в західних — [е] (*бел, бели*). Першими вказали на ятеву межу К.Христовул та С.Ніколов в «Болгарска аритметика» (Бухарест, 1845), а також російський славист В.І.Григорович у праці „Очерк путешествия по Европейской Турции» (Казань, 1848). Пізніше на це явище звернув увагу П.Р.Славейков та К.Іречек, а Б.Цонєв і Л. Мілетич вказали на її поширення. Згідно з Б.Цонєвим, ятева межа починається від гирла р.Віт і пролягає на південь у напрямку Пазарджика, проходячи через Нікопольську, Плевенську, Луковицьку, Ловеську, Тетевенську, Пирдопську, Панагюрську, Іхтіманську, Пещерську, Чепінську, Разлозьку, Гоцделчевську, Мельницьку, Петрицьку, Демірхісарську, Кукусську, Сярську і Солунську області, поділяючи на дві частини болгарські та македонські діалекти. Точніше ятеву межу — з називанням конкретних сіл — наводять Б.Цонєв [20, с. 305-306] і Л.Мілетич [14, с. 18].

Б. Цонєв виокремлює дві групи болгарських говорів: у північно-східних діалектах /*ě*/ > [’а] або [е] (*б’ал, бели*), а в південно-східних тільки [’а] (*б’ал, б’али*) чи тільки [ê] (*бêл, бêли*) [20, с. 371]. Межа між ними простяглася від Пазарджика до Бургасу, див.: [20, с. 307-308]. В деяких говірках на північ від лінії Пазарджик — Перушица — Крумово — Чешнегірово — Первомай — Скобелево — Мерицлери — Великово — Дряново — Харманлійско — Извор — Бургас — Росен — Черноморец Б. Цонєв зафіксував перезвук на місці /*ě*/. На південь від цієї лінії рефлекси /*ě*/ «не знають перезвуку» і вимовлялися однаково, незалежно від наголосу і характеру наступного складу. Дальші дослідження показали, що „другої ятевої межі», про що говорив Б. Цонєв, не існує, тому що на північі і на південь від цієї ізоглоси відомі говірки з перезвуком [’а] ~ [е]. Говірки, про які говорив Б.Цонєв, утворюють смугу поширення північного типу у південному напрямку [20, с. 54; 19, с. 317; БДА I: К № 17, 18].

Таким чином, за рефлексами псл. фонему /*ě*/ болгарський континуум ділиться на три типи говорів:

1) західні, у яких /*ě*/ > [е] в усіх позиціях (*голем, големи, лето, летен, млеко, млекар*); вони займають територію Дунайської долини на північ і південь від Балканських гір — Ботевградська, Софійська, Іхтіманська, Самоковська, Радомирська, Дупницька, Кюстендільська області, західні околиці і змішуються з сербськими діалектами;

2) північно-східні, у яких псл. /*ě*/ > [’а] чи [е] залежно від наголосу і характеру наступного складу (*гол’ам, големи, л’ато, летен, мл’ако, млекар*); ці говори займають Дунайську долину на схід від ятевої межі до Родоп;

3) південно-східні, у яких псл. /*ě*/ > [’а] (*гол’ам, гол’ами, л’ато, л’атен*) або [ê] (*голêм, голêми, лêто, лêтен*); вони займають південну частину Бургаської, Елховської, Тополовградської, Харманлійської, Димитровградської, Хасковської, Пловдивської, Асеновградської, Пещерської, Смолянської, Девинської, Чепінської областей [18, с. 84].

ед'анки, т'ес'ен // т'ас'ан, жыл'езни // жыл'азни та ін. Фонетичні варіанти є конкурентними, хоча простежується тенденція переважання варіантів з рефлексом [e]; перед шиплячими приголосними *ж, ч, ш* — *мр'ежа, р'ежа, в'ежда, пр'еча, н'ешту, гр'ешка, св'еш* та ін.; після приголосного *ц* рефлексами /*ě/* є [*ʔa*], [e], [и]: *ц'ал, ц'еличка, исц'адам, исцидих, цидилка* та ін.; у кінці слова в іменниках, прислівниках та числівниках — *дубр'а, д'е, рац'е, кул'н'а // кул'н'е, рамин'а // рамин'е, блас'а* та ін.

В ненаголошеній позиції /*ě/* > [e], [и], [ʔa] перед складом з м'яким приголосним — *кул'ен'а, в'енчилу, б'елилу*, а перед складом з твердим приголосним — *трива, бригъ, сирину, пиша* та ін.; у кінці слова — *гор'а, фътр'а, утр'а*; в середині слова — рефлекс [и]: *рика, сино, трива, миста, дица, пит'ел, винок, винчават* та ін.

Однією з переселенських болгарських говірок в Україні є говірка с. Зоря Саратського р-ну Одеської обл., яка здавна викликала значний інтерес славістів, що зумовлене, насамперед, необхідністю повного опису діалектної мови (метрополії й діаспори), з увагою до мішаних говірок, а також місцем і значенням балканських говірок у формуванні болгарської літературної мови.

Говірка с. Зоря вперше описана за наслідками експедицій 1949 р.; тоді ж було констатовано, що в селі співфункціонують дві говірки — південна балканська і фракійська [АБГ, с. 14]. Носії цих говірок мешкають у різних частинах села, які на картах АБГ позначені як 46а і 47 б [там само, с. 22].

Сучасна зорянська говірка склалася з кількох діалектів, оскільки, як видно з вище наведених історичних свідчень про формування зорянського соціуму, говірка формувалася з різних джерел, структурно відмінних між собою. Ця поліоснова відбивається на структурі сучасної говірки с. Зоря. Мовлення перших поселенців становили кілька відокремлених діалектів, з яких з часом сформувалася сучасна говірка. На підставі свідчень «*Атласа болгарских говорів в СССР*» (1958) говірку с.Зоря можна кваліфікувати як говірку змішаного типу — як *балкано-фракійську говірку із сильним фракійським компонентом*; которые до 50-х годов XX в. сохранили свои характерные особенности и явно дифференцировались [АБГ, с. 42]. За останні 60 р. говірка с. Зоря зазнала відчутної інтеграції вихідної балканської і фракійської діалектних основ, на базі яких витворилася єдина говірка [5-7].

Спостереження над рефlekсацією /*ě/* у діалектному мовленні говірки с. Зоря (20 текстів мовлення носіїв говірки, записаних автором) демонструє відсутність однотипного розвитку давньої фонемі. Це й закономірно, оскільки говірка не є гомогенною, а становить поєднання балканського і фракійського вихідних діалектних типів. Можна стверджувати, що в зорянській говірці переважає балканський тип рефlekсації /*ě/*. З 240 словоформ з рефlekсами /*ě/* балканський тип репрезентовано у 123 словоформах, а фракійський тип — у 61. Спільні для обох типів рефlekсації 56 словоформ. Зауважимо, що у 17

лексемах, запозичених з російської мови, виявлено рефлекси, які посилюють балканський тип.

Фракійський тип зберігають лексеми: б'али (3), б'асуй (2), бол'асти(1), в'арни (4), гул'ами (3), гр'ахуй (4), л'ат'ен (3), л'атни (4), л'ави (2), нид'ал'а (1), пр'асни (4), п'асни (9), р'атки (5), сн'агуй (3), с'анки (2), сл'апи (1), ср'-аннити (3), цв'атуї (2).

У мовленні одного й того же діалектоносія фіксуємо пари: гр'ахуй // гр'ехув'е, н'ев'арну// н'ев'ерну, ср'ашкат // ср'ештат.

Конкуруючими у зорянський говірці є лексеми: бол'асти // бул'езнити, п'асни // п'есни, с'айми // с'ейм, д'аца // дица, нид'ал'а // нид'ел'а, бр'агуї // бр'егуве, с'акуй // с'еки, п'асна // п'ес'н'а, н'ев'арну // н'ев'ерну, ср'ашкат // ср'ештат, гр'ахуй // гр'ехув'е, т'ахнити // т'ехнити, п'айат // п'ейат, ср'-ашками // ср'ештами, в'ерни // в'арни, сл'епи // сл'апи, л'ет'ан // л'ет'ен // л'ат'ан.

Співвідношення типів рефлексів у текстах є різним, що видно з таблиці 1. Зрозуміло, що кількість рефлексів залежить від довжини тексту (вибірки); однак і ці релятивні дані демонструють нерівномірний розподіл обох типів рефлексакції.

Таблиця 1. Рефлекси /ѣ/.

№ тексту	Назва	Всього лексем з рефлексами /ѣ/	Спільний тип рефлексакції	Балканський тип	Фракійський тип
1	<i>Представи за задгробен живот</i>	8	3	5	—
2	<i>Родилни обичаи и обреди</i>	22	2	20	—
3	<i>Бит на българите от с. Заря</i>	16	6	6	4
4	<i>Терминологична система на родство</i>	8	5	3	—
5	<i>Възгледи и представи за природата</i>	17	6	9	2
6	<i>Битова сфера</i>	11	2	2	7
7	<i>Седянка</i>	17	2	1	14
8	<i>Семейна обредност. Раждане.</i>	30	5	22	3
9	<i>Семейна обредност. Раждане.</i>	3	—	—	3

10	Семейна обредност. Раждане.	9	4	4	1
11	Семейна обредност. Раждане.	3	1	2	—
12	Семейна обредност. Раждане.	2	—	2	—
13	Народни представи. Баяния	8	1	6	1
14	Семейна обредност. Сватба.	18	2	7	9
15	Семейна обредност. Погребение.	12	1	7	4
16	Благословия.	3	—	—	3
17	Спомени.	15	4	5	6
18	Празници в с. Заря.	23	8	11	4
19	Летни празници	6	2	4	—
20	Разказ спомен.	9	2	7	—
Всього:		240	56	123	61

Привертає увагу варіативність словоформ *с'ед'анка* // *сид'анка* // *с'ед'енка*, *с'ед'анки* // *сид'анки*. В мовленні одного діалектоносія конкуруючими є словоформи *с'ид'анки* // *с'ед'анки*, *л'ет'ен* // *л'ат'ен* та ін.

В цілому спостереження показують, що до витворення однотипної говірки за рефлексами /ǣ/ ще далеко. За тривалий час розвитку говірки не відбулося заступлення одного типу рефлексу іншим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. — К.: Вища школа, 1980. — 246 с.
2. Бояджиев Т. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. — София: Климент Охридски, 1991. — 276 с.
3. Васильев Л. Л. Язык «Беломорских былин» // ИОРЯС, 1902, т. 7, кн. 4. — С. 23-32.
4. Георгиев Вл. Предславянският произход на ятовата граница. — В.: Въпроси на българската етимология. — София, 1959. — С. 114-119
5. Георгиева С. И. Фонетични особености на говора на село Заря, Одесска област (Україна) // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби. — Одеса, 1999. — С. 348-353.
6. Георгиева С. И. Особенности морфологической системы болгарского говора села Заря, Одесской области // Слов'янський збірник. — Одеса: Астропринт, 2002. — Вип. 1X. — С. 231-234.

7. *Георгиева С.И.* К вопросу о диагностирующих диалектных маркерах бес-сарабских болгарских говоров // Слов`янський збірник. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. — Вип.11. — С. 88-93.
8. История на новобългарския книжовен език // Отг. ред. *Е. Георгиева, С. Жерев, В. Станков.* — София: БАН, 1989. — 541 с.
9. *Колесник В.О.* Дебалканізація болгарських переселенських говірок в Україні. Граматична система. — Одеса: Астропринт, 2003. — 351 с.
10. *Кочев И.* За диагностиращите черти на българските диалекти // Български език, кн. 4, 1991, — С. 307 — 310.
11. *Лаикова Л.* Увод в сравнителната граматика на славянските езици. —София: Емас, С., 2000, — 223 с.
12. *Лаикова Л.* Сърбо-хърватска граматика (сърбски, хърватски, босненски). — София: Емас, 2001. — 360 с.
13. *Леков И.* Единство и национално своеобразие на славянските езици в тех-ния основен речников фонд — София: БАН, 1955. — 160 с.
14. *Милетич Л.* Източнобългарските говори. — София: БАН, 1989. — 192 с.
15. *Мирчев К.* Историческа граматика на българския език — София: Наука и изкуство, 1978. — 304 с.
16. *Младенов М.* Българските говори в Румъния. — София: БАН, 1993. — 456 с.
17. *Младенов М.* Ятовата граница в светлината на нови данни (Към въпроса за диалектното разчленение на българския език) // Славистичен сборник. — София: БАН, 1973. — С. 241-257.
18. *Стойков Ст.* Българска диалектология. — София: Проф. Марин Дринов, 2002. — 430 с.
19. *Стойков Ст.* Основно диалектно деление на българския език // Славянска филология. Доклади, съобщения и статии по езикознание. — София: БАН, 1963. — Т. 3. — С. 105-119.
20. *Цонев Б.* История на българския език. А. Обща част. — София, 1940. — 420 с.

ВИКОРИСТАНИ ДЖЕРЕЛА

- АБГ — Атласа болгарских говоров в СССР. Ч.1. Вступительные статьи. Комментарии к картам. Ч.2. Карты. — М.:АН СССР, 1958. — 84 с.
- УМ — Українська мова. Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія, 2004. — 821 с.